

Leonard DAUTI

**MBI INTERPRETIMIN TEORIK TË MËNYRËS
FJALËFORMUESE DHE TIPOLOGJINË PÛRKATËSE
NË GJUHËN SHQIPE**

**I. Qëndrimet e deritanishme teorike mbi përcaktimin
e mënyrave fjalëformuese**

Në ligjëratat e tij mbi fjalëformimin, Kostallari e lidh konceptin ‘mënyrë fjalëformimi’ me mjetet që përdoren për formimin e fjalëve të reja dhe lidhjet strukturore e semantike që kanë këto mjete midis tyre. Sipas tij, “kur kemi të njëjtat mjete dhe lidhje të një tipi strukturalo-semantik, themi se kemi të bëjmë me një mënyrë të caktuar fjalëformimi” (Kostallari, 2018:346). Në shpjegimet që pasojnë këtë përkufizim jepen shembuj përkatës për tipin prefiksial dhe për atë sufiksial, pa dhënë shpjegime të mëtejshme se çfarë kuptohet me “të njëjtat mjete” apo “lidhje të një tipi strukturalo-semantik”.

Në *Gramatika e gjuhës shqipe 1* (më poshtë: Agalliu et al., 2002), në kapitullin përkatës, theksohet se “Sistemi i fjalëformimit përbëhet nga tërësia e mënyrave dhe tipave fjalëformues. Të gjitha fjalët e formuara me të njëjtin lloj formanti (me anë të një ndajshtese, me anë të nyjës, me anë të bashkimit të temave etj.) i takojnë një mënyre fjalëformimi.” (Agalliu et al., 2002:58). Nisur nga një përcaktim i tillë, natyrshëm lind pyetja: Në rastin e “paranyjëzimit”, duke marrë parasysh që nyja është një formant i ndryshëm nga ndajshtesa, kemi të bëjmë me prejardhje apo me një mënyrë të veçantë fjalëformimi? Në veprën në fjalë nyjëzimi është pranuar si mënyrë e veçantë fjalëformimi. Por, nëse e marrim nyjën e përparme si mjet të veçantë fjalëformues, në këtë funksion ajo

ndryshon nga parashtesa po aq sa ndryshon edhe prapashtesa. Nëse nga tema e pjesores *lënë* me anë të prapashtesës *-ie* formohet emri *lënie*, edhe me anë të nyjës së përparme *i* mund të formohet mbiemri *i lënë*. Përse duhet të bëhet fjalë për dy mënyra të ndryshme fjalëformimi, kur edhe emri, edhe mbiemri formohet mbi bazën e zgjerimit të së njëjtës temë me një morfemë të varur përkatëse, në rastin e parë e prapavendosur, në rastin e dytë e paravendosur. Nga ana tjetër, përcaktimi i parashtesës dhe i prapashtesës si mjet fjalëformues i të njëjtit lloj, nëse nisemi nga kriteri formal, nuk duket të jetë fort i saktë, pasi prapashtesa ka një dallim thelbësor nga parashtesa, prania e saj në strukturën e fjalës lidhet edhe me ndryshimin e përkatësisë së saj leksiko-gramatikore. Prania e parashtesës përgjithësisht nuk shoqërohet me ndryshim të kategorisë leksiko-gramatikore të fjalës së re. Ato mund të shfaqen si mjet i të njëjtit lloj, vetëm nëse fjalëformimin me anën e tyre e shikojmë thjesht teknikisht, si mekanizëm i realizimit të procesit fjalëformues: bashkimi i një teme leksikore me një morfemë të varur.

Përcaktimin e mënyrës fjalëformuese sipas llojit të formantit fjalëformues e përkrah edhe Buxheli (2005:61) në studimin e saj monografik *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*. Por, ajo shkon më tej se autorët e mëparshëm në përpjekje për të gjetur një kriter të saktë morfologjik për dallimin e mënyrave të veçanta, të paktën për sa i përket sistemit foljor të gjuhës shqipe. Për këtë ajo mbështetet në “tri lloj formantesh fjalëformuese: 1) *ndajshtesat*, 2) *bashkimet e fjalëve abstrakte*,¹ 3) *bashkimet e fjalëve konkrete*” (Buxheli, 2005:62). Edhe një qasje e tillë nuk e zgjidh problemin e mbështetjes te mjetet fjalëformuese për përcaktimin e mënyrës fjalëformuese, pasi klasifikimi në tri grupe i mjeteve fjalëformuese prej autores mund të lejojë përcaktimin e vetëm tri mënyrave fjalëformuese: *ndajshtesim*, *kompozim*, *përngjitje*. Nëse mënyrën fjalëformuese e përcaktojmë në varësi të llojit të

¹ Me *fjalë abstrakte* autorja rikoncepton temat fjalëformuese që marrin pjesë në kompozim (*Po aty*, f. 60).

formantit fjalëformues, atëherë si do të mund të përcaktohet konversioni si mënyrë e veçantë fjalëformimi? Nga ana tjetër, dallimi midis fjalës abstrakte dhe fjalës konkrete është një çështje shumë e dyshimtë. Përse, p.sh., *pesë* në *pesëkatësh* (përngjitje) duhet trajtuar si fjalë konkrete, ndërsa *qytet* në *kryeqytet* (kompozitë) duhet trajtuar si fjalë abstrakte?

Pikëpyetjet e pakta që ngrihen, kjo e kushtëzuar nga mundësia e kufizuar që ofron një kumtesë, dëshmojnë se qasja formale ndaj fjalëformimit, ndonëse arrin të japë një pasqyrë të llojeve të ndryshme fjalëformuese, nuk mund të shpjegojë brendinë dhe natyrën e procesit fjalëformues në kompleksitetin e tij dhe as të shërbejë si një mënyrë e saktë për të përcaktuar tipologjinë e mënyrave fjalëformuese në gjuhën shqipe.

II. Rikonceptim teorik i mënyrave fjalëformuese

Vështirësia dhe paqartësia e vërejtur në trajtimet e deritanishme të fjalëformimit në lidhje me përkufizimin e mënyrave fjalëformuese e bën të detyrueshëm një hulumtim të mëtejshëm teorik të kësaj dukurie. Siç dëshmojnë të dhënat e gjuhëve të ndryshme natyrore në përgjithësi, por edhe të dhënat e gjuhës shqipe në veçanti, fjalëformimi realizohet falë një tërësie mënyrash fjalëformuese. Për gjuhë të ndryshme marrin përparësi mënyra të caktuara, por në përgjithësi disa procese fjalëformuese janë të përbashkëta për një shumësi gjuhësh. Ka edhe mënyra të veçanta për gjuhë të veçanta. Për ne nuk paraqet interes përshkrimi i këtyre proceseve, por do të ndalemi në karakteristikat dhe tiparet e përbashkëta që shfaqin proceset fjalëformuese të pranishme në gjuhën shqipe.

Duke e parë formimin e çdo fjale të re si produkt të një procesi gjuhësor, mund të pranohet se çdo proces fjalëformues nuk është një ndërmarrje e rastësishme, por përkundrazi një domosdoshmëri gjuhësore e përcaktuar dhe e diktuar nga kërkesa për të zgjeruar aftësinë shprehëse dhe komunikuese të gjuhës. Parë nga ky këndvështrim, për proceset fjalëformuese në përgjithësi vlen ajo që Mel’cuk-u pohonte për proceset morfologjike në veçanti, se ato janë **proceset të kuptimshme** (Mel’Cuk, 2006:288). Përveçse të kuptimshme, proceset

fjalëformuese janë veprime të ndërmarra nga folësi i gjuhës dhe si të tilla ato janë të qëllimshme dhe jo rastësore. Dallohen dy pikëmbërritje të qëllimshmërisë së proceseve fjalëformuese: leksiku – pasurimi i leksikut me shenja të reja gjuhësore për t’iu përgjigjur nevojave të komunikimit gjuhësor në përputhje me zhvillimin e shoqërisë njerëzore; gramatika – zgjerimi i klasave leksiko-gramatikore në funksion të plotësimit dhe zhvillimit të sistemit gramatikor të gjuhës. Duke u pasuruar leksiku, në mënyrë të vetvetishme pasurohet edhe sistemi gramatikor dhe anasjelltas, por domosdoshmëria për ndërmarrjen e një procesi fjalëformues mund të shfaqet si kërkesë e leksikut ose e gramatikës. Kështu, p.sh., *kryeqytet* është formuar si fjalë e re si kërkesë e leksikut, ndërsa *përgojoj* si kërkesë e gramatikës, pasi për këtë të fundit përdoret edhe togu *marr në(për) gojë*, çka do të thotë se leksiku nuk e ndiente mungesën e foljes.

Përveçse janë të qëllimshme, proceset fjalëformuese ndjekin edhe strategji të ndryshme, për konkretizimin e të cilave ndikojnë faktorë të shumtë, si ekonomia gjuhësore, ndikimi i modeleve mbizotëruese, qëllimshmëria, shprehësia e mjeteve që marrin pjesë në proces etj. Strategjitë kanë të bëjnë me rrugët që ndiqen për krijimin e një shenje të re gjuhësore. Nëse fjalën si shenjë gjuhësore e konceptojmë si unitet formë - kuptim, një njësi e re leksikore lidhet pashmangshëm me një kuptim të ri leksikor ose leksiko-gramatikor. Kjo arrihet, siç dëshmohet në gjuhën shqipe, me dy rrugë: (i) duke ndryshuar komponentin semantik, pra duke marrë e njëjta formë një kuptim të ri leksikor ose leksiko-gramatikor (*veri* ‘pikë horizonti’ – *veri* ‘lloj ere’; *kyç* ‘emër’ – *kyç* ‘folje’); (ii) duke ndryshuar të dy komponentët, si atë kuptimor ashtu edhe atë formal (*qytet* ‘vendbanim’ – *qytetar* - ‘banor i qytetit’). Në rastin e dytë një kuptim i ri lidhet me një formë të re. Nga shembujt që na sjell gjuha shqipe, ndryshimi vetëm i formës nuk çon në krijimin e fjalëve të reja. Kemi foljet me temë të zgjeruar *shosh* – *shoshit*, *arrit-a* – *arri-v-a*, por nuk mund të mëtojmë për fjalë të ndryshme, pasi nuk ka ndryshuar kuptimi bazë leksikor i konstruktit, pavarësisht se mund të kemi ndonjë nuancë kuptimore të shtuar (te *shoshit*).

(1) a. *U zgjat rradha si mos o Zot! (Pëllumb Kulla, Rrëfënja nga Amerika, 2000-2011)*

**U zgjatua rradha si mos o Zot!*

b. *Ndalohet drejtimi i mjetit pas përdorimit të pijeve alkoolike. (Kodi rrugor i Republikës së Shqipërisë (Ligj Nr. 8378, Datë 22.7.1998), 1998)*

**Ndalet drejtimi i mjetit pas përdorimit të pijeve alkoolike.*

Strategjitë zbatohen përmes operacioneve të caktuara të natyrës konjitive, leksikore apo morfologjike, të cilat konkretizohen falë aktivizimit të mjeteve përkatëse që marrin pjesë në fjalëformim. Nëse marrim rastin e ndryshimit të komponentit semantik për krijimin e një fjale të re, si pikënisje dhe si bazë për realizimin e këtij ndryshimi shërbejnë procese të tilla konjitive si metonimia apo metafora. Kështu fjala *lindje* ‘pikë e horizontit’ është krijuar nga *lindje* ‘lindje e diellit’. Metonimia si proces konjitiv lejon një conceptualizim të drejtimit / pikës së horizontit sipas një dukurie të përsëritshme që ndodh pikërisht në atë drejtim, lindjes së diellit. Ky conceptualizim sendërzohet me anë të mekanizmit të zhvendosjes semantike. E njëjta fjalë që shënon dukurinë e shfaqjes së diellit në horizont shënon edhe drejtimin gjeografik përkatës. Është ligjërimi ai që i jep ose jo qytetarinë këtij përdorimi të ri. Në rastet kur ky pranohet, themi se është leksikalizuar një njësi e re leksikore.

Në një rast tjetër, p.sh. në krijimin e fjalës *qytetar* nga *qytet*, emërtimi i banorit bazohet në conceptualizimin e tij sipas vendit ku banon. Edhe këtu kemi një operacion metonimik. Por ndryshe nga rasti i *lindje*, këtu futet në veprim një model morfologjik i bazuar në bashkimin e temës së një emri që shënon vendbanimin me prapashtesën *-ar*, sikurse te (*fshatar*, *myzeqar*, *korçar*, *shpellar*, *përmetar*, *ersekar*, *pogradecar* etj.). Pra, nuk preket vetëm komponenti semantik, por edhe ai formal: tema e fjalës zgjerohet me anë të prapashtesës *-ar*.

Vërejmë që për arritjen e të njëjtit rezultat, emërimit të një entiteti me një njësi të veçantë leksikore, ndiqen strategji dhe

mjete të ndryshme. Ne themi se fjala *lindje* ‘pikë horizonti’ është formuar në një mënyrë të ndryshme nga fjala *qytetar*, duke pranuar kështu ekzistencën e mënyrave të ndryshme fjalëformuese. Çështja është se si do të mund të përkufizohet mënyra fjalëformuese dhe nga se përcaktohet ajo. Përkundër mendimit mbizotërues në gjuhësinë tonë, se mënyra përcaktohet nga mjetet fjalëformuese dhe marrëdhëniet midis tyre, por që ndeshet edhe në autorë të huaj (shih Mel’cuk, 2006:288), do të ishte më e saktë që mënyra fjalëformuese të përkufizohet si *tërësi e proceseve fjalë-formuese që karakterizohen nga strategji dhe operatione të përbashkëta të realizuara me rrugë dhe mjete të së njëjtës natyrë*.

Duke dhënë këtë përcaktim për mënyrën fjalëformuese, hiqet dorë nga vlerësimi i llojit të njësive gjuhësore që marrin pjesë në një proces fjalëformues si përcaktues të natyrës së këtij procesi, duke shmangur në këtë mënyrë edhe vështirësitë që sjell mbështetja në kriterin formal për klasifikimin tipologjik të fjalëformimit.

III. Kriteret për përcaktimin e mënyrave fjalëformuese

Një përpjekje për një klasifikim tipologjik të mënyrave fjalëformuese mbi bazën e kriterëve të mirëpërcaktuara duket të jetë ajo e ofruar nga Mel’Cuk-u (2006), sipas të cilit proceset fjalëformuese mund të karakterizohen sipas kombinimit të dy treguesve të pranishëm: treguesi kuptimor dhe ai formal. Sipas kuptimit një proces fjalëformues mund të jetë gramatikor (fjala e re përftohet në funksion të shprehjes së një kuptimi gramatikor) dhe jo-gramatikor (shprehet një kuptim i ri leksikor). Si procese jo-gramatikore klasifikohen leksikalizimi dhe kompozimi. Proceset e tjera janë gramatikore. Nisur nga treguesi formal, proceset ndahen në morfologjike (ndryshime formale brenda kufijve të fjalës) dhe jo-morfologjike (ngjizja ndodh jashtë kufijve të fjalës). Si morfologjike klasifikohen procese si ndajshesimi, kompozimi; si jo-morfologjike klasifikohen konversioni, përngjitja, leksikalizimi.

Nga kombinimi i aspektit kuptimor dhe atij formal mund të dallojmë katër klasa të proceseve fjalëformuese:

1) Procese gramatikore morfologjike: *ndajshtesimi* / *prejardhja*.

2) Procese jo-gramatikore morfologjike: *kompozimi*.

3) Procese gramatikore jo-morfologjike: *konversioni*, *përngjitja*.

4) Procese jo-gramatikore jo-morfologjike: *leksikalizimi*.

Siç shihet, mund të jemi të kënaqur me veçimin e prejardhjes, kompozimit dhe konversionit si mënyra të veçanta falë ndjekjes së këtij kriteri, por leksikalizimi dhe përngjitja nuk arrijnë të veçohen, ndonëse janë dy procese krejt të dallueshme nga njëri-tjetri. Në rastin e leksikalizimit kemi të bëjmë me ndryshim që prek vetëm komponentin semantik të fjalës (prejardhje semantike), ndërsa në rastin e përngjitjes me ndryshim që prek vetëm komponentin formal.

Gjithashtu, një çështje e diskutueshme është nëse ndajshtesimi mund të pranohet si mënyrë gramatikore në të gjitha rastet, në bazë të përcaktimit prej Mel'cuk-ut të të qenit gramatikor. Në rastin e formimit të një njësie të re leksiko-gramatikore nga një temë fjalëformuese që i përket një njësie të ndryshme leksiko-gramatikore, si p.sh., *lexim_E* nga *lexoj_F*, natyrisht që kemi të bëjmë me një proces gramatikor. Por në rastet kur kategoria leksiko-gramatikore e njësisë së re nuk është e ndryshme nga ajo e temës fjalëformuese, si p.sh., *malësi_E* nga *mal_E*, a mund të flasim për proces gramatikor fjalëformues? Aq më tepër që në këtë rast krijimi i fjalës së re lind si kërkesë e leksikut, nevoja për emërtimin e një hapësire me konfigurim të njëjtë gjeografik. Edhe rastet e parashtesimit janë krijime në të cilat kryesisht ndryshon komponenti semantik dhe nuk preket aspak ai gramatikor. Po të nisemi nga vlerësimi se karakteri gramatikor i procesit përcaktohet nga ndryshimi i komponentit gramatikor të njësisë së re, përkatësisht i kategorive gramatikore, atëherë në një shumësi rastesh e kemi të pamundur të dallojmë ndajshtesimin nga kompozimi, pasi do të kemi procese jo-gramatikore, morfologjike.

Mendoj se të qenët gramatikor ose jo i një procesi fjalëformues nuk ka të bëjë me karakteristikat / tiparet leksiko-gramatikore të produktit të tij, fjalës së re të krijuar, por me

pjesëmarrjen apo jo të gramatikës në zhvillimin / ngjizjen e këtij procesi. Kjo ka të bëjë me mekanizmin që vepron për ngjizjen e fjalës së re. Në rastin e ndajshesimit kemi të bëjmë me proces gramatikor, sepse mekanizmi i bashkimit të një teme fjalëformuese me një morfemë fjalëformuese nuk mund të zhvillohet pa pjesëmarrjen e gramatikës. Në një proces ndajshesimor ndodh ngjizja e fjalës së re si strukturë gramatikore, pasi në të njëri nga dy (apo më shumë) përbërësit e kësaj strukture i jep profilin gramatikor fjalës së re. Kjo njësi që kryen këtë funksion në morfologjinë konjitive quhet **përcaktues i profilit**, i njohur si **kokë** në traditën gjuhësore (Hamawand, 2011:33). Pavarësisht se ndryshon apo jo kategoria leksiko-gramatikore e fjalës së re, procesi është gramatikor, pasi në procesin e ngjizjes së saj kemi një bashkëveprim të semantikës (leksikore), tipareve gramatikore dhe formës fonetike. Edhe kompozimi, parë në këtë prizëm, na shfaqet si proces gramatikor. Madje në rastin e kompozimit, në një shumësi rastesh, në bashkimin e dy temave leksikore përcaktuese bëhet marrëdhënia përkatëse sintaksore midis tyre (kompozitat përcaktore). Në *rrufepritës* dy temat *rrufe* dhe *pritës* janë në një marrëdhënie përcaktore midis tyre: ‘pritës i rrufeve’ dhe jo i ‘miqve’. Brenda kompozitës tema e parë plotëson valencën e temës së dytë, kështu që në këtë pozicion mund të dalë çdo temë që e plotëson kushtin semantik-gramatikor të plotësimit të valencës. Kjo marrëdhënie gramatikore është baza e formimit të modeleve të bazuara në të njëjtin përcaktues profili (kokë).

Nisur nga gjerësia, kompleksiteti dhe llojshmëria e rrugëve dhe mjeteve që përdoren në proceset fjalëformuese, përcaktimi i mënyrave fjalëformuese, përkatësisht klasifikimi i tyre, mendoj se mund të bëhet duke ndjekur një tipologji hierarkike, sipas niveleve përkatëse, duke ndjekur për çdo nivel vetëm një kriter klasifikues. Në këtë mënyrë, heqim dorë nga kombinimi mekanik i kriterëve klasifikues. Për çdo nivel klasifikues do të duhet të përcaktojmë një tipar dallues mbi bazën e të cilit mund të bëhet ndarja e proceseve fjalëformuese në grupe që karakterizohen nga tipare të përbashkëta, derisa të arrijmë në

përcaktimin e mënyrave dhe llojeve përkatëse fjalëformuese. Tiparet dalluese duhet të përcaktohen sipas rrugës apo mekanizmit të veçantë që ndiqet për ngjizjen e fjalëve të reja, si dhe mjeteve që përdoren për realizimin e tyre.

Niveli më i lartë hierarkik, pra ndarja në grupe më të mëdha e proceseve fjalëformuese, përcaktohet nga të qenët apo jo gramatikor i tyre. Si kriter do të marrim tiparin $[\pm \text{gramatikor}]$. Sipas këtij kriteri, veçohet **leksikalizimi** si proces jo-gramatikor dhe të gjitha proceset e tjera formojnë një grup të përbashkët. Si jo-gramatikor leksikalizimi nuk mund të jetë objekt i gramatikës, por i leksikologjisë. Proceset gramatikore ndahen në procese formale dhe joformale ($[\pm \text{formal}]$). Proceset joformale bazohen në zhvendosjen semantike si mënyrë për formimin e njësive të reja leksikore. Këtu kemi një zhvendosje semantike-gramatikore (e njohur si transpozicion), ku kuptimi i njësish së re leksiko-gramatikore e përfshin kuptimin e njësishë bazë. Ndryshimi semantik në këtë rast përcaktohet nga përkatësia e ndryshme leksiko-gramatikore e dy njësive. Formimet e kësaj natyre përfshihen në konversion. Konversioni dallon nga leksikalizimi për sa i përket natyrës së zhvendosjes; ndërsa te leksikalizimi zhvendosja është e natyrës leksikore metonimike, dhe kuptimi i ri nuk e mbart kuptimin e fjalës bazë, në rastin e konversionit zhvendosja është leksiko-gramatikore çka bën që kuptimi i fjalës bazë të jetë pjesë përbërëse edhe e kuptimit të fjalës së re. Te fjala *lindje* ‘pikë e horizontit’ nuk është i pranishëm kuptimi ‘lindje dielli’, ndërsa te *shosh* ‘pastroj drithin me një shoshë’ pjesë përbërëse e kuptimit është edhe emri *shoshë*.

Për sa u përket proceseve fjalëformuese formale, ato mund të klasifikohen në procese morfologjike, ku përfshihen të gjitha rastet e krijimit të një fjale të re sipas ndryshimeve formale në strukturën e brendshme të fjalës, të bazuara në kombinimin e njësive më të vogla se fjala, dhe procese jo-morfologjike, ku përfshihen të gjitha rastet e krijimit të një fjale të re sipas një mekanizmi jo-morfologjik, të bazuara në bashkimin e pjesëve përbërëse të një njësie sintaksore, përkatësisht një sintagme. Këtu është e nevojshme të bëjmë dallimin midis mënyrës

morfologjike dhe asaj jo-morfologjike. Kur flasim për mënyrë morfologjike dhe jo-morfologjike të fjalëformimit, edhe në këto raste si pikënisje shërben një operacion konjitiv, sikurse për mënyrat joformale, përkatësisht leksikalizimi dhe konversioni. Ky operacion konjitiv, në rastin e këtyre mënyrave, realizohet me anë të ndryshimeve formale sipas një mekanizmi të caktuar. Ky mekanizëm mund të mbështetet në njësi morfologjike, si tema e fjalës dhe ndajshtesa, përkatësisht morfema, ose në njësi sintaksore, si sintagma. Në rastin kur mekanizmi i formësimit të strukturës së fjalës së re mbështetet në njësi morfologjike që janë pjesë përbërëse e strukturës së fjalës, bashkimi i tyre në një konstrukt të ri bëhet sipas modeleve / gjedheve të caktuara të ngjizura në kujtesën e folësit që veprojnë automatikisht, prandaj themi se kemi të bëjmë me proces morfologjik. Ajo çfarë njihet si mundësi kombinuere e njësive morfologjike për krijimin e fjalëve të reja nuk është gjë tjetër veçse realizimi konkret i një modeli të tillë morfologjik. Në të gjitha rastet e tjera, kur mekanizmi ngjizës mbështetet në njësi që janë pjesë përbërëse të një sintagme, duke i bashkuar këto njësi si një konstrukt të njësuar në aspektin formal dhe semantik, themi se kemi të bëjmë me një proces jo-morfologjik. Ngjizja e fjalës së re në këtë rast nuk ndodh sipas gjedheve / modeleve morfologjike. Këto raste fjalëformimi në gjuhën shqipe njihen si përngjitje. Proceset morfologjike dhe ato jo-morfologjike dallohen midis tyre jo në bazë të njësisë së re të përftuar, por në bazë të njësive hyrëse në proces dhe mekanizmit përkatës që vepron për bashkimin e tyre. Duke qenë se përngjitja bazohet në një sintagmë, një njësi sintaksore me një funksion të caktuar gramatikor brenda fjalisë, edhe fjala e re e krijuar i përket një kategorie leksiko-gramatikore që kryen po këtë funksion sintaksor. Kështu kemi ndajfoljen *gjithmonë* nga sintagma ndajfoljore *gjithë motnë*, mbiemrin *pesërrokësh* nga sintagma përcaktore *prej pesë rrokjesh* etj.

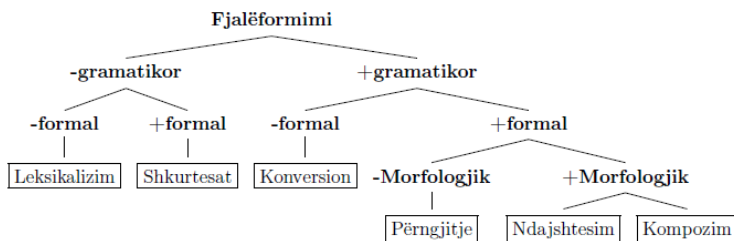
Në proceset morfologjike kemi dy mënyra fjalëformimi: në rastin kur një temë fjalëformuese bashkohet me një morfemë të varur kemi dukurinë e ndajshtesimit; në rastin kur bashkohen dy tema fjalëformuese dhe formojnë një fjalë të re kemi

kompozimin / përbërjen. Këto mënyra janë të dallueshme midis tyre jo vetëm nga njësiti që marrin pjesë në procesin fjalëformues por, para së gjithash, nga mekanizmi i ndryshëm i bashkimit të tyre. Në rastin e ndajshesimit bashkimi i temës me një ndajshesë bëhet sipas një modeli morfologjik. Ky model është një model paradigmatic-sistematik (Booij, 2007). Modeli morfologjik përcakton kushtet dhe rregullsitë sipas të cilave është i mundshëm bashkimi i një teme me një morfemë fjalëformuese për krijimin e një njësie të caktuar leksikore. Vetëm brenda një modeli të tillë morfema fjalëformuese, ndajshesa përkatëse, bëhet shënjuese e një kuptimi të caktuar. Kështu, prapashtesa *-im* bashkohet vetëm me tema foljore, përkatësisht me tema foljore që mbarojnë më zanoren *-o*, për të formuar emra abstraktë veprimi. Nuk mund të bashkohet kjo prapashtesë me tema mbiemërore ose ndajfoljore: *i madh - *madhim; herët - *herim*. Prania e një modeli të tillë është edhe argumenti bazë që formimet mbi bazën e njësive leksikore si *bashkë-: bashkautor, bashkëpunëtor, bashkëshoqërim, bashkëvuajtës ...; kundër-: kundërsulm, kundërsion, kundërpërgjigje, kundërpeshë ...; vetë-: vetëmohim, vetizolim, vetëshpallje ...* etj. nuk mund të trajtohen si kompozim, por si ndajshesim.

Për sa i përket kompozimit, mund të themi se bashkimi i dy temave fjalëformuese për krijimin e një njësie të re leksikore nuk bëhet sipas ndonjë modeli morfologjik të ngjashëm me atë të ndajshesimit. Kjo nuk do të thotë se bashkimi i temave është krejt rastësor dhe i bazuar vetëm në semantikën e tyre. Edhe për këtë mënyrë fjalëformimi veprojnë procese të caktuara konjitive të cilat përcaktojnë kornizën e bashkëveprimit të temave fjalëformuese. Kështu në formimin e kompozitës *bukëpjekës* dy temat *bukë-* dhe *pjekës-* janë në një raport semantik-sintaksor midis tyre: objekt – veprues, ku *bukë* plotëson valencën e *pjekës*. Ky raport shërben si një kornizë abstrakte për ngjizjen e kompozitës. Temat fjalëformuese nuk janë blloqet ndërtimore nga bashkimi i të cilave është përfutur struktura e kompozitës, por përkundrazi, funksioni i tyre është motivimi i nuancave përkatëse kuptimore të saj (Hamawand, 2011:30).

Pa e pasur binaritetin si qëllim në vetvete dhe as premisë të

analizës së deritanishme, mënyrat fjalëformuese mund t'i klasifikojmë sipas një marrëdhënieje binare, siç jepen në skemën e mëposhtme:

Siç shihet nga trajtimi i mësipërm, si mënyrë fjalëformuese kemi pranuar edhe leksikalizimin, çka nuk është përfshirë në klasifikimet e mënyrave fjalëformuese për gjuhën shqipe në gramatat e deritanishme. Pavarësisht se formimi i fjalëve me këtë mënyrë është trajtuar me të drejtë si objekt i leksikologjisë, nëse fjalëformimin e shikojmë si një aspekt të veçantë të gjuhës natyrore, leksikalizimi ka statusin e një mënyre fjalëformimi të veçantë, krahas mënyrave të tjera.

Në lidhje me terminologjinë e përdorur për emërtimin e mënyrave fjalëformuese në vend të termit ‘prejardhje’ kam parapëlqyer termin ‘ndajshesim’ për arsye se çdo fjalë jo e parme është e prejardhur prej një fjale tjetër, pavarësisht nga mënyra e formimit të saj. ‘Prejardhja’ ka një kuptim të përgjithshëm, i cili është edhe burim keqkuptimi, prandaj kam përdorur termin ‘ndajshesim’ si term më specifik morfologjik, pavarësisht se edhe në këtë rast mund të lindë një keqkuptim në lidhje me emërtimin e mënyrës sipas mjetit fjalëformues.

Në lidhje me klasifikimin e mësipërm, bie në sy që leksikalizimi dhe konversioni, ndonëse janë mënyra të përafërta fjalëformimi, pasi në të dyja rastet kemi zhvendosje semantike, janë të ndara midis tyre që në nivelin e parë të klasifikimit. Kjo shpjegohet me faktin që klasifikimi i propozuar këtu bazohet në natyrën e procesit fjalëformues dhe të qenët apo jo gramatikor është një tipar dallues thelbësor më gjithëpërfshirës se sa mekanizmi fjalëformues.

BIBLIOGRAFI

- Agalliu, F., Angoni, E., Demiraj, Sh., Dhrimo, A., Hysa, E., Lafe, E. & Likaj, E. (1995, 2002). *Gramatika e gjuhës shqipe 1*, vëllimi I, morfologjia (botimi i tretë), Botim i Akademisë së Shkencave, Tiranë.
- Buxheli, L., *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2008.
- Hamawand, Z., *Morphology in English, Word Formation in Cognitive Grammar, Continuum: London – New York*. 2011.
- Hysa, E., *Formimi i emrave me prapashtesën -i*, “Studime filologjike”, 1981, n. 3, f. 135-141.
- Hysa, E., *Formimi i emrave me ndajshesa në gjuhën shqipe*, Tiranë, 2004.
- Kostallari, A., “Fjalëformimi i shqipes”, *Androkli Kostallari - Histori e gjuhësisë së përgjithshme, Fjalëformimi i shqipes, Gjuha e sotme letrare shqipe, Vëllimi VI*, Tiranë, 2018.
- Mel’cuk, I., *Aspects of the Theory of Morphology*, Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 2006.

